

**Чорний О.В.**

Центральноукраїнський державний університет  
імені Володимира Винниченка

## БОЇ ЗА ЧЕРКАСИ НАПРИКІНЦІ ВЕРЕСНЯ – У ГРУДНІ 1943 РОКУ В ІСТОРІЇ БИТВИ ЗА ДНІПРО

*У роки Другої світової війни битва за Дніпро стала ключовою кампанією у протистоянні Червоної армії і Вермахту на Східному фронті влітку 1943 – навесні 1944 року. Кульмінацією битви та її найбільш складним етапом для Червоної армії стало форсування ріки, захоплення плацдармів оперативного значення на західному березі Дніпра та розширення їх до рівня стратегічних. Головним завданням Вермахту було утримання контролю над дніпровським вододілом. У ході битви за Дніпро сторонам довелося мірятися силами не лише на відкритій місцевості, а й штурмувати або обороняти добре укріплені міста, що розкинулися на берегах ріки. Одним із таких було місто Черкаси. Боротьба за нього наприкінці вересня – у грудні 1943 року й досі залишається маловідомою сторінкою битви за Дніпро.*

*У пропонованій розвідці обґрунтовані актуальність і мета дослідження, охарактеризовані історіографія і джерельна база проблеми. Дослідник зробив акцент на тому, що тема боїв на черкаському напрямку та за місто Черкаси восени та взимку 1943 року не була предметом комплексного дослідження, оскільки перебувала в тіні перемоги Червоної армії під Корсунь-Шевченківським у лютому 1944 року. Автор, використовуючи дані журналів бойових дій 52-ї армії та 2-го Українського фронту, директиви Ставки ВГК, дані картографії 1940-х років та інші документи, детально реконструював хід бойових дій на черкаському напрямку наприкінці вересня – у грудні 1943 року та довів, що з'єднанням 52-ї армії довелося майже три місяці штурмувати німецькі оборонні позиції на відповідній ділянці фронту. На тлі цього дослідник показав прорахунки сторін, а також наголосив на тому, що форсування Дніпра Червоною армією було тривалим і надскладним процесом, який в радянській історіографії війни було приховано за пропагандистською тезою, що Червона армія пододала вододіл швидко, «переступивши» його за лічені дні.*

**Ключові слова:** Друга світова війна, битва за Дніпро, форсування, бойові дії, плацдарм, черкаський напрямок, Черкаси, армія, фронт, РСЧА, Вермахт.

**Постановка проблеми.** Битва за Дніпро у ході Другої світової війни стала наймасштабнішою, найтривалішою та безперервною кампанією у німецько-радянському протистоянні на Східному фронті, яка в межах України точилася впродовж серпня 1943 – квітня 1944 року та увінчалася встановленням контролю Червоної армії над лівобережжям Дніпра, блокадою кримського угруповання противника, повним подоланням ріки від Лоева до Херсона та утворенням суцільної лінії фронту контрольованої арміями Білоруського, 1-го, 2-го та 3-го Українських фронтів на Правобережній Україні.

Ключове місце в історії битви за Дніпро займає форсування ріки з'єднаннями Центрального, Воронежського, Степового та Південно-Західного фронтів. Подолання Дніпра у смузі кожного з них розпочалося в 20-х числах вересня і тривало до середини листопада в смузі Воронежського (1-го Українського) фронту, до середини грудня

1943 р. – в смузі просування Степового (2-го Українського) фронту та до лютого – середини березня 1944 р. у межах наступу Південно-Західного (3-го Українського) фронту.

Знаковими для подальших маневрів Червоної армії на західному березі Дніпра стали захоплення плацдармів оперативного та стратегічного значення на Правобережжі. За задумом Ставки ВГК з'єднання Червоної армії, що виходили до Дніпра мали зразу ж форсувати його. Наприкінці вересня – у середині жовтня 1943 року плацдарми оперативного значення вдалося захопити з'єднанням Воронежського фронту в районі Києва та арміям Степового фронту в районі Кременчука. У другій половині жовтня 1943 року на обох клинах розгорнулися бої за розширення їх до рівня стратегічних. В історію битви за Дніпро вони увійшли як Київський стратегічний плацдарм захоплений зусиллями 13-ї, 60-ї, 1-ї гвардійської, 18-ї, 38-ї, 40-ї, 27-ї, 3-ї гвардійської танкової та 2-ї пові-

тряної армії Воронезького (1-го Українського) фронту та Кременчуцький стратегічний плацдарм, утворений зусиллями 46-ї, 7-ї гвардійської, 37-ї, 57-ї, 53-ї, 5-ї гвардійської, 4-ї гвардійської, 52-ї, 5-ї гвардійської танкової та 5-ї повітряної армії Степового (2-го Українського) фронту.

На середину – другу половину жовтня 1943 року 37-а, 53-я, 7-а гвардійська та 57-а армії 2-го Українського фронту захопили плацдарм на південний захід від Кременчука, з якого вище названі армії могли розгортати наступ на олександрійсько-знам'янському, кіровоградському та криворізькому напрямках. У той же час у складі фронту діяло кілька армій, які загрузли на Дніпрі, намагаючись прорвати оборону противника. Це 4-а гвардійська армія генерал-лейтенанта І. В. Галаніна, яка намагалася подолати дніпровський рубіж між Мозолівкою і Кременчуком та 52-а армія генерал-лейтенанта К. А. Коротєєва, частини якої діяли на ділянці Золотоноша – Мозолівка. Остання мала взяти під контроль Черкаси – потужний логістичний осередок противника на Дніпрі, добре підготовлений ним до оборони.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** В історіографії Другої світової війни бої за Черкаси восени та взимку 1943 року не набули актуального звучання, а з тим і не отримали належних оцінок. В офіційній радянській і пострадянській воєнно-історичній науці стосовно відновлення контролю Червоної армії над Черкасами вживалася лише констатація фактів, що в середині листопада 1943 року 52-й армії 2-го Українського фронту вдалося форсувати Дніпро на північний захід від міста, після чого «в ході кровопролитних боїв 14 грудня визволили потужний промисловий центр – м. Черкаси» [17, с. 287; 10, с. 350].

На наш погляд, причин такого стану вивчення проблеми кілька. По-перше, брак достовірних джерел. Природа цього криється в тому, що в радянський час журнали бойових дій 52-ї армії, яка брала участь у боях за місто, були недоступними для дослідників, оскільки зберігалися в Центральному архіві Міністерства оборони СРСР як секретні матеріали. Дослідники отримали доступ до них лише на початку 2000-х років. Бої за Черкаси не були об'єктом уваги і в мемуарній літературі. Командувач 52-ї армії генерал-лейтенант К. А. Коротєєв, начальник штабу генерал-майор О. М. Коломінов і начальник політвідділу армії генерал-майор О. Ф. Бобров не залишили спогадів про участь у війні. Не взяли за перо і командувачі корпусів та дивізій, що діяли восени та взимку 1943 року на черкаському напрямку

чи безпосередньо в районі Черкас. Як наслідок, основою для реконструкцій відповідних подій слугували повідомлення Радянського інформаційного бюро [17, с. 246–249, 264–270, 272–275, 287–290], скупі фрази про деокупацію Черкас у спогадах командувача 2-го Українського фронту І. С. Конєва [11, с. 78] та матеріали з партійних архівів про участь у боях за місто партизанських загонів, що діяли у безпосередній близькості до Черкас [18, с. 114–115]. По-друге, деокупація Новогеоргіївська і Чигирин в першій половині грудня 1943 року та встановлення контролю Червоної армії над Черкасами з подальшим виходом 4-ї гвардійської, 53-ї та 52-ї армій на Тясмин (а в нижній течії і подолання його) послугували розширенню Кременчуцького стратегічного плацдарму на майже 100 км по фронту. Це стало прелюдією до поразки Вермахту в районі Корсунь-Шевченківського та ліквідації контрольованого противником миронівсько-звенигородського виступу на Дніпрі. Останнє загнало важливі події в районі Черкас восени та взимку 1943 року в тінь перемоги Червоної армії під Корсунь-Шевченківським, здобутої наприкінці січня – у середині лютого 1944 року, яку радянська агітаційно-пропагандистська машина гучно іменувала «Сталінградом на Дніпрі» [9; 16] або «Каннами на Дніпрі» [8].

Дещо краще проблема боїв на черкаському напрямку та за місто Черкаси представлена в радянських воєнно-історичних дослідженнях, що друкувалися в СРСР закритими виданнями [12; 14], але і в їхніх межах проблема не відтворена належним чином, а бої за місто значно скорочені в часі та датуються 13 листопада – 14 грудня 1943 року [12, с. 399; 14, с. 60]. До того ж у межах наведеного вище датування бої за Черкаси визначені як Черкаська наступальна операція, що не може кваліфікуватися як така, з огляду на те, що відповідних документів (планування операції, вживання такої дефініції у журналах бойових дій 52-ї армії) нами не виявлено. Щоправда у травні 1944 року Г. П. Тушкан – офіцер відділення з вивчення досвіду війни оперативного відділу штабу 52-ї армії підготував перші узагальнення щодо боїв на черкаському напрямку та подав їх у воєнно-історичний відділ Генерального штабу РСЧА під назвою «Черкаська операція (оперативно-тактичний нарис)». Матеріал у межах цієї роботи датується 1 листопада – 15 грудня 1943 року, а сама операція – 5 листопада – 14 грудня 1943 року [19, 9]. Останнє не може не викликати питань у прискіпливих дослідників.

Підсумовуючи історіографічний огляд проблеми, відзначимо, що бої за Черкаси є маловідомою сторінкою в історії протистояння РСЧА і Вермахту на Дніпрі восени та взимку 1943 року, що й обумовлює актуальність пропонованої розвідки.

**Постановка завдання.** Мета дослідження – на основі маловідомих джерел комплексно розглянути німецько-радянське протистояння на дніпровському рубежі в районі Черкас наприкінці вересня – у грудні 1943 року та визначити місце боїв на черкаському напрямку в історії битви за Дніпро.

Реалізація мети можлива лише за умови неупередженого використання розсекречених журналів бойових дій та директив Ставки ВГК. Останнє обумовлює доцільність залучення архівних матеріалів, що зберігаються в архівосховищах російської федерації. З огляду на це, джерельною базою для реконструкції подій стали журнали бойових дій 52-ї армії 2-го Українського фронту [1; 2; 3], бойові частини якої форсували Дніпро в районі Черкас та брали участь у встановленні контролю над містом. Також під час дослідження нами були опрацьовані журнали бойових дій 2-го Українського фронту [6; 7], що дозволило реконструювати цікаві для нас події на тлі загального поступу з'єднань фронту восени та взимку 1943 року. Документи раніше широко не використовувалися дослідниками, оскільки понад 60 років зберігалися в архівосховищах СРСР та російської федерації під грифом «секретно».

**Виклад основного матеріалу.** Війська Воронезького та Степового фронтів вийшли до Дніпра та повністю встановили контроль над лівим берегом ріки у смугах просування фронтових сил упродовж 21–28 вересня 1943 року. Ставка ВГК ще задовго до виходу фронтів на дніпровський рубіж націлювали фронтове та армійське командування на те, що Дніпро потрібно буде форсувати з ходу, не даючи противнику закріпитися на правому березі.

29 вересня Ставка ВГК директивою № 30 204 поставила перед командуванням Степового фронту вимогу завдати головного удару в напрямку на Черкаси, Новоукраїнку, Вознесенськ, розгромити угруповання противника в районі Кіровограда і відрізати йому шляхи відходу на захід. У той же час ліве крило фронту мало просуватися в напрямку на П'ятихатки і Кривий Ріг та вийти в тил угруповання противника в районі Дніпропетровська. Першочерговим завданням для армій Степового фронту визначалося вийти

на рубіж Христинівка, Новоукраїнка, Долинська, Кривий Ріг. У подальшому сили фронту мали вийти на рубіж Дністра [4, с. 210–211].

Реалізація завдань за задумом фронтового командування мало проходити в два етапи. Спершу з 1 по 5 жовтня війська фронту мали форсувати Дніпро і захопити плацдарм на західному березі ріки. Після цього з'єднання мали розгорнути наступ з метою розгрому кіровоградсько-криворізького угруповання противника та виходу в тил його дніпропетровського угруповання. На 18–20 жовтня 1943 року сили фронту мали вийти на рубіж Велика Виска, Інгуло-Кам'янка, Шевченкове, Кривий Ріг [15, с. 5–7].

Забігаючи наперед, зазначимо, що окреслені завдання ні до 20 жовтня, ні до кінця грудня 1943 року силами Степового (2-го Українського) фронту виконані не були, оскільки його армії у жовтні – листопаді зав'язли в надскладних боях на криворізькому, кіровоградському та олександрійсько-знам'янському напрямках [3; 2].

Як же директива Ставки ВГК № 30 204 виконувалася з'єднаннями фронту, що діяли в районі Черкас. Отож, наприкінці вересня 1943 року на черкаському напрямку з боями маневрувала 52-а армія під командуванням генерал-лейтенанта К. А. Коротеєва. Її передові частини вийшли до Дніпра 27 вересня, а вже наступного дня силами 294-ї стрілецької дивізії полковника Л. Г. Сергєєва, 254-ї стрілецької дивізії полковника Д. А. Дригіна та 4-го загороджувального загону розпочали форсування Дніпра в районі населених пунктів Прохорівка, Пекарі та хутора Хрещатик – на південний схід від Канева, що дозволяє нам умовно іменувати його «Канівським». Впродовж 28 вересня – 5 жовтня вище згаданим частинам вдалося захопити плацдарм розмірами 13 км по фронту та 3–4 км в глибину. Розгорнути наступ на Правобережжі з нього не вдалося, але бої на плацдармі продовжувалися понад місяць та були різної інтенсивності. Журнал бойових дій 52-ї армії за жовтень–листопад свідчать наступне: 5–6 жовтня радянські частини перейшли до оборони, 16 жовтня – спробували перейти в наступ, але вже 18 жовтня знову перейшли до оборони, з 21 жовтня – намагалися просуватися вперед, а 1–9 листопада знову були змушені відбивати контратаки противника [7, 2–10]. На іншій ділянці фронту 52-ї армії, у смузі просування 373-ї стрілецької дивізії, форсування Дніпра успіхом не увінчалось. Як бачимо, дії армії були заблоковані противником і на плацдармі, і вздовж дніпровського вододілу. Тут варто наголосити, що довкола плацдарму

були скуті 57-а та 332-а німецькі піхотні, а також танкова дивізія СС «Вікінг», а на ділянці від Черкас до Мозоліївки – 467-а та 72-а піхотні дивізії [19, 12], які німецьке командування могло використати проти частин 53-ї, 37-ї та 7-ї гвардійської армій, які в першій половині жовтня 1943 року вели важкі на бої на плацдармі на південний захід від Кременчука.

Таким чином, просування з'єднань 52-ї армії в районі Черкас наприкінці вересня – на початку листопада 1943 року було вкрай невдалим. Серед причин провалу не останню роль відіграли географічні особливості місцевості, в якій розгорталось німецько-радянське протистояння. Насамперед маємо на увазі Дніпро та прилеглі до нього території на західному березі.

Отож, у смузі просування 52-ї армії підступи до Дніпра на лівобережжі були переважно у вигляді рівнинного степу, у той час як контролюване противником дніпровське правобережжя представляло собою лісостеп з доволі великими лісовими масивами. Русло Дніпра в зоні бойових дій було звивистим, зі значною кількістю річкових рукавів, що утворювали острови. Висота берегів на західному березі ріки сягала 2,5–3 метрів над рівнем води, а ґрунт був переважно піщаним. На окремих ділянках підступи до води по обидва боки Дніпра були заболоченими, а ширина русла сягала 360–420 метрів при глибині вододілу від 3,5 до 7 метрів [19, 4–9]. У цілому Дніпро можна оцінити як серйозну перешкоду, подолання якої вимагало серйозної та ретельної підготовки, чого в повному об'ємі армійським командуванням зроблено не було. Зокрема, форсування Дніпра з ходу позбавляло передові армійські частини на західному березі ріки належної підтримки артилерією та інженерними підрозділами, які відстали від основних сил армії у зв'язку з бездоріжжям та браком техніки для їхньої швидкої доставки у район бойових дій.

Аналіз району бойових дій дозволяє констатувати, що німецькі з'єднання на західному березі ріки контролювали панівні висоти добре вкриті лісовими масивами, що дозволяло ефективно протидіяти радянським бойовим порядкам на підступах до Дніпра та на захопленому плацдармі, про який йшлося вище.

Просування радянських частин з плацдарму в районі Хрещатика у напрямку Черкас було ускладнене наявністю важко прохідного болота Ірдинь та річки Вільшанки (притоки Дніпра), які потрібно було форсувати. Подолання Дніпра частинами 373-ї стрілецької дивізії (1235-й та

1237-й стрілецькі полки) на ділянці Черкаси – Мозоліївка теж було ускладненим. Тут противник добре підготував до оборони усі населені пункти розташовані вздовж правого берега ріки. Цікаво, що в цій частині району бойових дій села Змагальківка, Червона Слобода, Ліски, Талдики, Худяки, Ломовате, Сагунівка, Топилівка, Мудрівка, Боровиця, Шабельники, Бужин, Тюньки і Тарасівка фактично утворювали суцільну забудовану смугу, у межах якої захопити й розширювати плацдарм було досить складно [19, 12].

Місто Черкаси з прямолінійною забудовою, з кам'яними будинками та напівпідвальними спорудами теж були добре укріплені противником на випадок тривалого утримування позицій у приміській та міській зоні. До того ж на його околицях для оборони були пристосовані чотири цегельні заводи, капітальні споруди воєнного містечка та будинки курортного масиву «Соснівка» [19, 80–85].

Оцінка логістики обох сторін теж була не на користь 52-ї армії, інженерним підрозділам якої ціною надважких зусиль вдалося облаштувати лише три переправи через Дніпро на північ від міста. Залізничний міст через Дніпро в район Черкас був зруйнований. У той же час Вермахт контролював Смілу – важливий залізничний і транспортний вузол на рокадній магістралі між Білою Церквою і Кривим Рогом, яка постійно використовувалася для оперативного перекидання сил і засобів. Інші шляхи сполучення у зоні бойових дій по обидва береги Дніпра були ґрунтовими. В умовах осінньої дощової погоди це значно ускладнювало дії супротивників.

5 листопада 1943 року командувач 2-го Українського фронту отримав директиву Ставки ВГК за № 30 238, у якій Верховний Головнокомандувач націлював І. С. Конєва зосередити основні зусилля фронту на кіровоградському та криворізькому напрямках, але вимагав наступальних дій і від правого крила фронту, де на Дніпрі загрузли 52-а армія в районі Черкас, а 4-а гвардійська армія – на ділянці Мозоліївка–Градиськ [5, с. 231].

У ситуації, що склалася, комфронтом І. С. Конєв прийняв рішення перегрупувати частини 4-ї гвардійської армії генерал-лейтенанта І. В. Галаніна на плацдарм захоплений з'єднаннями 2-го Українського фронту на південний захід від Кременчука в смугу наступу 53-ї армії з завданням просуватися у напрямку Новогеорґіївська й Чигирин, а командуванню 52-ї армії було поставлено завдання зняти частини задіяні на плацдармі на південний схід від Канева, перекинути їх в район Коробівки,

де вони мали повторно форсувати Дніпро ближче до північно-східної околиці Черкас [19, 25–26].

Командарм К. А. Коротєєв вирішив форсувати Дніпро силами 73-го стрілецького корпусу генерал-майора П. Ф. Батицького, завдаючи удару в напрямку населених пунктів Сокирна та Свидівок за 17–18 км на північний захід від Черкас. За умови стрімкого просування обраний напрямок мав забезпечити атакуючим частинам успіх, з огляду на те, що німецьке командування не могло оперативно спрямувати проти них танкову дивізію СС «Вікінг», яка була відрізана від місця запланованого удару річкою Вільшанкою та Ірдинським болотом. До того ж в обраному районі діяли партизани та залишки 5-ї гвардійської повітрянодесантної бригади, закинутої на Правобережжя ще в ході не досить вдалої Дніпровської повітрянодесантної операції наприкінці вересня 1943 року [2, 10].

Впродовж 13–18 листопада силами 254-ї стрілецької дивізії полковника Д. А. Дричкіна, 1239-го стрілецького полку полковника М. Ф. Степанова, що діяв у складі 373-ї стрілецької дивізії та 294-ї стрілецької дивізії полковника Л. Г. Сергєєва було захоплено плацдарм оперативного значення на північний захід від Черкас – в районі населених пунктів Свидівок, Сокирна, Будище, Єлизаветівка, Дахнівка, Василиця, Соснівка, Геронимівка. Про це, навіть, повідомлялося в оперативному зведенні Радянського інформаційного бюро за 19 листопада 1943 року [17, с. 246]. Тоді ж в радянському інформаційному просторі в повідомленнях про події на фронтах з'явилося означення «черкаський напрямок».

20 листопада 1943 року командарм К. А. Коротєєв вирішив наявними силами розгорнути наступ на Черкаси, поставивши завдання ударним частинам у найкоротші строки взяти місто під контроль та розгорнути наступ на Смілу [19, 52–55].

Удар на Черкаси готувався поспіхом. Взаємодії піхоти з артилерійськими і танковими підрозділами організовано не було. Артилерійська підготовка перед наступом на місто не планувалася, оскільки в армійських частинах відчувався брак боєприпасів. Як наслідок, контролюючи на 19–20 листопада 1943 року підступи до північно-західних околиць міста, радянські частини знову були зупинені противником, а бої на підступах до міста до 28 листопада набули затяжного характеру.

28 листопада з'єднанням армії вдалося прорвати німецьку оборону та взяти під контроль населені пункти Руська Поляна, Дубіївка та цегельні заводи на околиці Черкас, оточивши

29 листопада в Черкасах угруповання противника, але швидко взяти місто під контроль не вдалося, зав'язалися вуличні бої, хід яких ускладнювався спробами противника впродовж 30 листопада – 5 грудня деблокувати оточенців. Для цього до оточеної групи з району Білозір'я і Степанівки противник намагався прорватися силами двох полків 57-ї піхотної дивізії, підтримуваних панцерною групою з танкової дивізії СС «Вікінг». З району Змагальівки удару по місту завдавав 331-й піхотний полк 167-ї піхотної дивізії. Дії обох груп підтримувала авіація. Як наслідок, оточеним у місті частинам вдалося з'єднатися з деблокуючими групами.

У той же час активізувалися дії радянських частин на Кременчуцькому плацдармі. На початку грудня частини 4-ї гвардійської армії перейшли в наступ на новогеоргіївському та чигиринському напрямках, взявши під контроль Новогеоргіївськ (03.12.1943) та Чигирин (12.12.1943), 5-а гвардійська та 5-а гвардійська танкова армії розгорнули успішний наступ на олександрійсько-знам'янському напрямку, встановивши контроль над Олександрією (06.12.1943) та Знам'янкою (09.12.1943). У зв'язку з вище згаданими успіхами 2-го Українського фронту, командувач 52-ї армії 6 грудня 1943 року активізував армійські частини в районі Черкас, наказавши в найкоротші строки оволодіти містом. У ході штурму 9–14 грудня 1943 року 52-а армія встановила контроль над Черкасами і продовжила просуватися у напрямку Сміли, вийшовши 15 грудня основними частинами на підступи до міста [6, 12–32]. Того ж дня лівофлангові частини армії в районі Худоліївки з'єдналися з правофланговими частинами 4-ї гвардійської армії [1, 32]. Це стало розширенням Кременчуцького стратегічного плацдарму по фронту від Черкас до Новогеоргіївська, а в глибину Дніпровського Правобережжя правофланговим з'єднанням 2-го Українського фронту вдалося просунутися на лінію Сміла – Красносілля – Знам'янка. Розширення Кременчуцького стратегічного плацдарму стало прелюдією до реалізації Корсунь-Шевченківської операції.

Німецькі частини, не маючи достатньої кількості резервів, під тиском 52-ї та 4-ї гвардійської армій 14–15 грудня відійшли на рубіж південний берег болота Ірдинь – річка Тясмин. Авіація 2-го Українського фронту і далекобійна артилерія взяли під вогневий контроль залізничний вузол – станцію «Бобринська», що значно обмежило мобільність противника у перекиданні сил і засобів вздовж лінії фронту від Кривого Рогу до

Білої Церкви. Радянським з'єднанням фронтом шириною близько 100 км вдалося потіснити противника від Дніпра на 30–50 км.

На честь встановлення контролю Червоної армії над Черкасами, у Москві було дано салют 12 артилерійськими пострілами зі 124 гармат. Військам, які брали участь у боях за місто, було оголошено подяку Верховного Головнокомандувача, 22 з'єднанням і частинам присвоєно почесне найменування «Черкаських», а 373-я стрілецька дивізія нагороджена орденом «Красное Знамя» [13, с. 254–255]. 1150 червоноармійців і офіцерів були удостоєні урядових нагород, 26 воїнам присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Такою на той час була традиція в СРСР відзначити здобутки Червоної армії на фронті.

Відправляючи переможні реляції в Ставку ВГК, армійське командування узагальнило втрати Вермахту в районі Черкас наступними цифрами: убито та поранено 10 500 солдатів та офіцерів, підбито і спалено 168 танків, 12 бронемашин, знищено 321 кулемет, 46 гармат різного калібру, 2 шестиствольних міномети, 5 мінометних батарей, 3 самохідні гармати, 4 склади з боєприпасами і паливом. Трофеями 52-ї армії стали 113 кулеметів, 42 гармати різного калібру, 15 танків, 6 складів, а також гвинтівки, автомати і радіостанції. У полон захоплено 192 солдатів противника [19, 86]. Промовистими у наведеній статистиці є дані щодо кількості полонених. Саме вони свідчать, що оточене у місті угруповання противника вдалося

деблокувати та вивести з кільця. Втрати Червоної армії за час боїв на черкаському напрямку й досі не підраховані.

**Висновки.** Таким чином, представлені матеріали дозволяють підсумувати наступне: по-перше, бої на черкаському напрямку та за місто Черкаси займають одне з ключових місць в історії протистояння РСЧА і Вермахту на Дніпрі восени – та взимку 1943 року, оскільки дозволяють глибше зрозуміти значення Дніпра як стратегічного рубежа для супротивників та поглиблюють розуміння рівня складності у подоланні дніпровського рубежа Червоною армією; по-друге, бої за Черкаси значно триваліші в часі, ніж прийнято вважати в історіографії німецько-радянського протистояння на Східному фронті та охоплюють не один, а два з половиною місяці; по-третє, бої на черкаському напрямку є не окремою армійською операцією, а складовою надважких бойових дій з розширення Кременчуцького стратегічного плацдарму, утвореного військами 2-го Українського фронту; по-четверте, 52-й армії на черкаському напрямку лише в середині грудня частково вдалося виконати завдання Ставки ВГК поставлені наприкінці вересня 1943 року; п'яте, подолання Дніправ у районі Черкас та вихід 52-ї і 4-ї гвардійської армій на Тясмин у середині грудня 1943 року сприяли розгортанню подальшого наступу 2-го Українського фронту на Правобережній Україні у січні – лютому 1944 року.

#### Список літератури:

1. Выписка из журнала боевых действий 2-го Украинского фронта за декабрь месяц 1943 г. [01.12.1943–31.12.1943] / Авторы документа: г.-м. В. И. Костылёв (нач. оперативного отдела штаба 2-го УФ), подп.-к. Г. П. Макаров (ст. пом. нач. отд. по изуч. опыта войны опер. отд. штаба 2-го УФ). Дата создания документа: 15.01.1944. ЦАМО рф. Ф. 240. Оп. 2779. Спр. 399. 62 арк.
2. Выписка из журнала боевых действий 2-го Украинского фронта за ноябрь месяц 1943 г. [01.11.1943–30.11.1943] / Авторы документа: г.-м. В. И. Костылёв (нач. оперативного отдела 2-го УФ), подп.-к. Г. П. Макаров (ст. пом. нач. отд. по изуч. опыта войны опер. отд. штаба 2-го УФ). Дата создания документа: 23.12.1943. ЦАМО рф. Ф. 240. Оп. 2779. Спр. 396. 46 арк.
3. Выписка из журнала боевых действий 2-го Украинского фронта за октябрь месяц 1943 г. [01.10.1943–31.10.1943] / Авторы документа: г.-м. В. И. Костылёв (нач. оперативного отдела 2-го УФ), подп.-к. Г. П. Макаров (ст. пом. нач. отд. по изуч. опыта войны опер. отд. штаба 2-го УФ). Дата создания документа: 05.11.1943. ЦАМО рф. Ф. 240. Оп. 2779. Спр. 392. 50 арк.
4. Директива Ставки Верховного Главнокомандования № 30 204 командующему войсками Степного фронта, представителю Ставки на развитие наступления в направлении Вознесенского [29 сентября 1943 г.]. *Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год.* Москва: ТЕРРА, 1999. Т. 16 (5–3). С. 210–211.
5. Директива Ставки ВГК № 30 238 командующим войсками 2-го, 3-го и 4-го Украинских фронтов, представителям Ставки на разгром криворожско-никопольской группировки противника. 5 ноября 1943 г. *Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год.* Т. 16 (5–3). Москва: ТЕРРА, 1999. С. 231.
6. Журнал боевых действий 52-й армии за декабрь 1943 года [01.12.–31.12.1943] / Авторы документа: полк. Н. А. Тихомиров (нач. опер. отд. штаба 52-й А), подп.-к. Е. Г. Черкасов (нач. отд. по использованию

опыта войны опер. отд. штаба 52-й А). Дата создания документа: 10.12.1944 г. ЦАМО рф. Ф. 240. Оп. 2779. Спр. 869. 28 арк.

7. Журнал боевых действий 52-й армии за октябрь–ноябрь 1943 года [01.10.–30.11.1943] / Авторы документа: полк. Н. А. Тихомиров (нач. опер. отд. штаба 52-й А), подп-к Е. Г. Черкасов (нач. отд. по использованию опыта войны опер. отд. штаба 52-й А). Дата создания документа: 10.12.1944 г. ЦАМО рф. Ф. 240. Оп. 2779. Спр. 419. 18 арк.

8. Захаров М. В. Канны на Днепре. *Военный вестник*. 1969. № 1. С. 13–15.

9. Иванов П. Новый Сталинград и маневр на окружение (Уничтожение Корсунь Шевченковской группировки немцев войсками 1-го и 2-го Украинских фронтов в январе – феврале 1944 г.). *Агитатор и пропагандист Красной Армии*. 1944. № 9. С. 20–29.

10. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: В 6-ти т. / Гл. ред. комис. Поспелов Н. П. (пред.) и др. Т. 3. (Коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 – декабрь 1943 гг.) / Под ред. Ю. П. Петрова. Москва: Военное изд-во МО СССР, 1964. 660 с.

11. Конев И. С. Записки командующего фронтом. 1943 – 1944. Москва: Наука, 1972. 368 с.

12. Операции Советских Вооружённых Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: В 4-х т.: Т. II. Операции Советских Вооружённых Сил в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 г. – декабрь 1943 г.) / Отв. ред. С. П. Платонов. Москва: Военное изд-во МО СССР, 1958. 520 с.

13. Освобождение городов: Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. / М. Л. Дударенко, Ю. Г. Перечнев, В. Т. Елисеев и др. Москва: Воениздат, 1985. 598 с.

14. Перегудов В. Ф. Форсирование Днепра 52-й армией в районе Черкасс (ноябрь – декабрь 1943 г.). *Сборник военно-исторических материалов Великой Отечественной войны*. Выпуск 12. Москва: Военное изд-во МО СССР, 1953. С. 59–111.

15. План командующего войсками Степного фронта от 1 октября 1943 г. на проведение наступательной операции с форсированием р. Днепр / Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. – М.: Воениздат МО СССР, 1955. – Выпуск 24. – С. 5–7.

16. Смирнов С. С. Сталинград на Днепре (Очерк Корсунь-Шевченковской битвы). Москва: Воениздат, 1954. 254 с.

17. Сообщения Советского информбюро. Том 5 (июль – декабрь 1943 года). Москва: Изд. Совинформбюро, 1944. 316 с.

18. Тканко О. В. Черкаси. *Історія міст і сіл УРСР: Черкаська область*. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. С. 88–124.

19. Черкасская операция (оперативно-тактический очерк) [01.11.1943 – 15.12.1943] / Автор документа: к-н Г. П. Тушкан (пом. нач. отд. по исползн. опыта войны Оперотдел. штаба 52-й А). Дата создания документа: 25.05.1944. ЦАМО рф. Ф. 408. Оп. 9991. Спр. 145. 111 арк.

## Chorny O.V. BATTLES FOR CHERKASY (LATE SEPTEMBER – DECEMBER 1943) IN THE HISTORY OF THE BATTLE OF THE DNIEPER

*During World War II, the battle of the Dnieper became a key campaign in the confrontation between the Red Army and the Wehrmacht on the Eastern Front in the summer of 1943 – spring of 1944. The culmination of the battle and its most difficult stage for the Red Army was the crossing of the river, the capture of bridgeheads of operational importance on the western bank of the Dnieper, and their expansion to the level of strategic ones. The main task of the Wehrmacht was to maintain control over the Dnieper watershed. During the battle of the Dnieper, the parties had to compete not only in open areas but also storm or defend well-fortified cities spread out on the banks of the river, including Cherkasy. The fight for this city in late September – December 1943 still remains a little-known page of the battle of the Dnieper.*

*The offered research substantiates the relevance and aim of the study, characterizes the historiography and source base of the problem. The researcher emphasized that the topic of battles in the Cherkasy direction and around the city of Cherkasy in the autumn and winter of 1943 was not the subject of a comprehensive study since it was in the shadow of the Red Army's victory near Korsun-Shevchenkivskiy in February 1944. Using data from the combat logs of the 52<sup>nd</sup> Army and the 2<sup>nd</sup> Ukrainian Front, directives of the Headquarters of the Supreme Commander-in-Chief, cartographic data from the 1940s, and other documents, the author reconstructed in detail the course of hostilities in the Cherkasy direction in late September – December 1943 and proved that the units of the 52<sup>nd</sup> Army had to storm German defensive positions on the corresponding section of the front for almost three months. Taking this into account, the researcher showed the miscalculations of*

*the parties and also emphasized that the crossing of the Dnieper by the Red Army was a long and extremely complex process, which in the Soviet historiography of the war was hidden behind the propaganda thesis that the Red Army overcame the watershed quickly, “crossing” it in a matter of days.*

**Key words:** *World War II, battle of the Dnieper, crossing, hostilities, bridgehead, Cherkasy direction, Cherkasy, army, front, Red Army, Wehrmacht.*